

Етнічна мозаїка України Євреї

Інформаційна довідка

1. Історична частина
2. Етнокультурна частина
3. Статистична інформація
4. Лексичні особливості
5. Відображення знакових особистостей, які приймали участь у розбудові України
6. Ілюстрації

Інформаційна довідка* повинна мати стислий формат до 20 сторінок тексту.

* Представники національних спільнот відповідають за коректність наданого тексту відповідно до інтересів національної меншини. Додатково до інформаційної довідки мають бути додані візуальні матеріали (фотографії, ілюстрації), які допоможуть у розробці відповідного візуального контенту.

Авторка:

Надія Уфімцева, аспірантка Національного університету «Києво-Могилянська академія», випускниця магістерської програми з юдаїки цього ж університету, директорка програми опису предметів музейної юдаїки при Асоціації єврейських організацій та общин України

1. Історична частина

Перші єврейські поселення на українських землях з'явилися ще на початку першого століття нашої ери. Євреї-торговці прибули сюди разом із грецькими колоністами та оселились на узбережжі Чорного моря. Декілька століть поспіль вони мали осередок довкола сучасних Керчі, Севастополя та у високогірних поселеннях Чуфут-Кале та Мангуп. Свідченнями існування єврейських громад виступають археологічні дослідження, декілька надгробних каменів, руїни синагог та *мікв* - ритуальних бань. Пізніше цих євреїв почали називати «кримчаками».

З IX століття в Криму поблизу сучасної Феодосії оселилась ще одна група єврейських громад — *караїми*. Вони прибули з Персії. Але відрізнялись від своїх побратимів головним чином через те, що, на відміну від кримчаків, не визнавали авторитету Талмуду і ледь не буквально дотримувались релігійних законів з Тори. Караїми поступово перейняли тюркську мову та спосіб життя місцевого населення. (іл. 1: Караїмське кладовище)

Євреї також розселились на землях, що були у сфері впливу Хозарського каганату. Відома середньовічна легенда розповідає, що у VIII століття хозарський цар Булан влаштував дискусію між представниками трьох монотейстичних релігій, за результатами якої дійшов висновку, що юдаїзм — найпереконливіше віросповідання і тому сам навернувся в юдаїзм, а разом із ним частина хозар. Легенда є легендою, а науковці дискутують про масштаби і вплив хозарського навернення і загалом відкидають твердження буцімто східноєвропейські євреї, серед них українські, походять від хозар.

Деякі давньослов'янські писемні джерела згадують групу мандрівних євреїв, які мешкали в Києві на початку X століття. Крім того, київські князі прихильно ставились до торговельної та фінансової діяльності євреїв. Ці євреї спілкувались, очевидно, слов'янською, а дехто навіть мав слов'янські імена. Свідченням цього слугує відомий «Київський лист» (іл. 2) — мабуть, одна із найперших писемних згадок про Київ. Цей документ лідери громади підготували для єврея з Києва, який позичив гроші, але став жертвою грабунку і намагався розплатитись із боргами.

Достеменно відомо, що на початок XIII століття організовані єврейські громади існували не лише в Києві, але в таких містах як Острог, Володимир-Волинський, Чернігів. До Київської Русі євреї прибули із Західної та

Центральної Європи, насамперед з богемських та моравських земель (сучасна Чехія). Євреїв, що прибули із Західної та Центральної Європи, називають *ашкеназі*. Їхньою мовою був їдиш — єврейська мова з групи германських мов, а етнічна назва походить від слова «Ашкеназ», яким у середньовіччя євреїв називали німецькі землі.

Ці євреї-ашкенази мали із європейськими громадами: до прикладу, у XIII столітті євреї з Чернігова поїхав аж до Лондона, де навчав християнського вченого старослов'янської мови; інший євреї з Волині вирушив до Іспанії вивчати традиційні єврейські тексти; ще один — в німецьких землях навчався в *єшиві*: академічному закладі, де вивчають Талмуд і рабиністичні тексти.

До XV століття під впливом їдишомовних одноплемінників місцеві слов'яномовні євреї асимілювались, а відтак їдиш став панівною мовою українських євреїв.

В південно-західних руських землях після їхнього об'єднання у XIII князь Данило Галицький запросив різних торговців та ремісників займатись комерцією та ремеслами в містах і містечках його володінь. Серед запрошених були євреї, а також вірмени, німці та поляки.

Євреї, які жили на українських землях під владою Литви та Польщі, мали юридичний статус *servi camerae* — підданих королівської скарбниці. Тобто, їх вважали вільними, хоча юридично вони були власністю монарха, але так само могли покладатись на його захист. Згідно з королівськими документами, будь-який напад на єврея або єврейську власність вважався нападом на короля та його власність. Життя та діяльність єврейських громад регулювались через складну систему *privilegias* — привілеїв. За ними євреї мали повну релігійну свободу, дозволено займатись обміном валют та торгівлею (і разом із тим ці привілеї містили низку заборон на ряд інших економічних видів діяльності). Євреї часто виступали в ролі агентів урбанізації. (іл. 3. «Хасид та його дружина»)

У цей же період євреї Криму опинились під владою Кримського ханства і відтепер проживали в мусульманському світі. Тут вони мали статус *зіммі* — толерованої релігійної меншини. Їм дозволялось вільно сповідувати свою релігію, займатись торгівлею, працювати лікарями та перекладачами при дворах правителів в обмін на визнання ними вищого статусу ісламу та зобов'язання платити подвійні податки. Єврейська і караїмська громади Криму процвітали.

З XVI століття через територіальну експансію Польщі та внаслідок Люблінської унії 1569 року польські магнати отримували величезні малозаселені території, переважно в Україні. Кількість маєтків зростала, так само розвивалась їхня інфраструктура. Магнати прагнули до економічного процвітання своїх володінь, а тому запрошували євреїв обіймати управлінські посади, влаштовувати постійні ринки та ярмарки. Поміж усього євреї займались збором податків, управляли рільництвом, млинами, шинками, виноробством. Часто єврейський орендар віддавав певні частини господарства в суборенду іншим євреям, які потім переселялись в регіон і формували нові єврейські громади. Але через таку економічну політику євреї часто опинялись в складній ситуації: шляхта очікувала від них максимальних прибутків, а селяни обурювались економічному тиску. Релігійні чинники тільки посилювали та підживлювали взаємні незадоволення між всіма групами.

Єврейські громади розвинулись довкола таких містечок як Тульчин, Полонне, Корець, Умань, Шаргород та інші. У період з 1569 по 1648 рік кількість євреїв у Брацлавському, Волинському, Київському та Подільському воєводствах зросла з 4 до 52 тисяч. Вони жили в понад 100 населених пунктах.

На українських землях, як і в інших частинах Речі Посполитої, євреї користувались високим рівнем юридичної та громадської автономії. З 1580 по 1764 рік на цих теренах діє спеціальний орган єврейського самоврядування — «Рада чотирьох земель» (давньогербр.: *Ваад арба арацот*). Кожна єврейська громада називалась *кегіла* і мала власну громадську раду — *кагал*, якою керували заможніші члени громади та рабинська еліта. Кожен кагал делегував представників на засідання *Вааду*, що часто проводились разом із важливими щорічними ярмарками. *Ваад* представляв єврейство Речі Посполитої перед королем і сеймом, розглядав і врегульовував основні релігійні і соціальні проблеми, служив апеляційним судом для єврейських громадських судів. Однією з найважливіших функцій *Вааду* був розподіл колективного податку на євреїв серед єврейських громад — це питання ставало причиною гострих суперечок між делегатами.

В середині XVII століття соціальна, політична, економічна напруга на на східних прикордонних землях Речі Посполитої призвела до великого козацького повстання, яке під керівництвом Богдана Хмельницького перетворилось на рух за відокремлення від Польщі. В єврейську культурну

пам'ять цей період увійшов під назвою *tzurat mah ve tat* — Катастрофа 1648-1649 років. Сучасник подій Натан Гановер у своїй книзі «Безодня відчаю» (Євен мецула, 1653) (іл. 4. Титульна сторінка видання) зобразив як козацька революція знищила єврейське життя на українських землях. Проте останні дослідження доводять, що кількість жертв у Гановера була завищеною, а сам автор запозичив художні тропи та історії з давнішої літератури про єврейських мучеників аби надихнути читачів молитися за загиблих і робити пожертви на допомогу біженцям та відновлення громад. У тексті також видно, що Гановер тонко розуміє і співчуває тяжкому становищу українців, що передувало повстанню.

Серед євреїв ставлення до козаків було різним: від презирливого як до варварів і злочинців до повної симпатії та підтримки. Деякі сучасні єврейські вчені дослідили випадки, коли євреї ставали на бік козаків та допомагали воювати проти поляків.

За іншими свідченнями євреїв, польські війська загалом захищали єврейські громади нарівні з іншими мешканцями міст і містечок, проте бувало і зраджували їх. Під час боїв були знищені десятки єврейських громад і вбито близько 14-18 тисяч євреїв. Багато з них загинули від рук татарських союзників козаків, а ще частина опинилась у полоні і була продана на невільничих ринків Османської імперії. Однак до середини 1650-х років багато єврейських біженців почали повертатись і відновлювати свої громади.

Століттям пізніше в Умані відбулась ще одна трагічна подія — під час взяття Умані під керівництвом Максима Залізняка та Івана Гонти, полишені напризволяще польським губернатором, кілька тисяч євреїв сховались у синагозі, де їх було знищено. За три дні у місті загинуло близько 3000 поляків та євреїв.

Умань пізніше стала великим центром паломництва як місце поховання хасидського лідера, рабина Нахмана з Брацлава. Він оселився в Умані, щоб бути близьким до поховань жертв Уманського погрому.

XVIII століття пов'язане із діяльністю відомого релігійного лідера Баал Шем Това (скорочено — Бешт) та зародженням цілого руху хасидизму. Традиційно вважають, що Бешт (справжнє ім'я Ісраель бен Елієзер) народився в селі Окоп на Поділлі і ще в молодості зацікавився містичним вченням — кабалою і лікарськими властивостями трав. Існує чимало легенд про його життя, серед них є такі, що розповідають про проживання відлюдником в Карпатах та близьке знайомство і спілкування із Олексою Довбушем.

Певний час Бешт подорожував від місця до місця як цілитель та учитель, поки зрештою в 1742 році не осів у Меджибожі. Живучи в містечку Бешт проповідував вузькому колу учнів, розповідаючи притчі та історії, проте

його вчення передавалось спершу усно, а після смертів — публікувалось у працях його учнів і поширилось на велику територію Поділля, Волині, Галичини та інших. Рух став називатись хасидизм, а його прихильники — хасиди (назва походить від івритського слова *хасідут* — побожний, благочестивий). Чільне місце в такій хасидській громаді відтепер займав *цадик* — праведник, довкола нього збирались учні та їхні родини, так засновувався хасидський двір.

Вчення Бешта знайшло своїх прихильників ще й тому, що воно простою і зрозумілою мовою пояснювало явища та події. Центральна ідея хасидизму, приписувана Бешту, полягає у тому, що Бог є скрізь, зокрема і в земному матеріальному світі. А тому навіть проста відданість неосвіченого єврея може бути такою ж святою, як і відданість глибокого знавця Тори; що Богу найкраще служити через пристрасну молитву та чесні наміри; що іскри святості розкидані по всьому творінню і зокрема вони є в піснях і танцях єврейських і навіть неєврейських культур. Це все мало вплив на життя простого єврейського ремісника, чиє повсякдення було наповнене важкою працею та турботами про сім'ю, а отже не залишали місця і часу для належного вивчання Тори. А ще подібний підхід сприяв розвитку життєрадісних музичних і танцювальних традицій серед хасидів і запозиченню українських народних мелодій.

В Австро-Угорській імперії, а також на українських землях, що входили до її складу в 1867 році було скасовано всі обмеження, накладені на євреїв. В Галичині у 1883 році почала виходити видання «*Drohobyczer Zeitung*» («Дрогобицька газета») німецькою мовою, але і з використанням гебрейської графіки. Із отримання польською шляхтою автономії, на Галичині посилилось протистояння українських, польських та єврейських національних рухів. Часто єврейський голос був вирішальним у виборчих змаганнях між українцями та поляками за місця в австрійському парламенті. У цей час тут жив та творив видатний український письменник Іван Франко, який також знав єврейську культуру і перекладав їдишомовну поезію. Його політичні погляди еволюціювали під впливом все глибшого знайомства із єврейськими лідерами від заснованих на поширених тоді антисемітських стереотипів аж до того, що він запропонував надати євреям широкі політичні права.

На Буковині центром єврейського життя були Чернівці. Тут саме німецька мова була мовою повсякденного спілкування євреїв, нарівні з їдишем. Єврейські діти навчались в німецькомовних державних школах, в

місті засновували модерні реформістські синагоги. У 1908 році в Чернівцях вперше відбулась конференція з мови їдиш.

На Закарпатті євреїв здебільшого працювали в сільському господарстві або на лісозаготівлях. Рідною мовою для них був їдиш, хоча більшість легко використовувала і українську.

Після поділів Польщі Російською імперією євреї, які проживали на українських землях, не сходячи з місця «переїхали» до нової держави і стали її підданими. Їхня кількість сягала 400-500 тисяч і мешкали вони на території, яка з 1791 року отримала назву Смуга осілості. (іл. 5. Мапа Смуги осілості)

Спочатку російський імперський режим шукав способи інтегрувати євреїв. Влада заохочувала єврейські сільськогосподарські поселення, втім не дуже успішно. Більшість же єврейського населення в новій державі було зараховано до міського населення. Уряд Миколи I вживав заходів аби примусово «виправити» та асимілювати єврейське населення. У 1827 році вийшов наказ про систему квот примусового призову єврейських чоловіків віком від 12 до 25 років до царської армії. Відповідальність за набір рекрутів було покладено на самі єврейські громади та їхніх очільників. Після призову молодих єврейських рекрутів змушували прийняти російське православ'я, як наслідок було вихрещено, більше третини. Довга служба в армії — 25 років — руйнувала соціальні зв'язки та позбавляла можливості слідувати релігійним приписам, що в подальшому розмивало національну та релігійну ідентичність.

Інші асиміляційні заходи включали створення державних світських єврейських шкіл із російською мовою навчання та рабинських семінарій для навчання «казенних рабинів», які мали модернізувати євреїв. Указом від 1836 року закрито всі єврейські друкарні, окрім двох — в Житомирі та Вільнюсі. Також були видані укази про те, як повинні вдягатись євреї та які види економічної діяльності їм дозволені.

Зусилля царського уряду щодо перетворення євреїв на «корисних» підданих знайшли підтримку серед *маскілім* — єврейських просвітників. Їх залучили до цензурування єврейських друкованих книг.

За правління Олександра II у 1860-х роках був виданий ряд указів, які дещо покращили становище євреїв. Деяким категоріям єврейського населення було дозволено проживати поза межею Смуги осілості. Політичні та соціальні реформи відкрили перед єврейськими молодими чоловіками деякі університети, де вони змогли здобувати освіту і ставати журналістами, цензорами, лікарями та адвокатами. У друк почали виходити перші іврито-,

їдишо- та російськомовні єврейські газети. Тим не менш, держава підтримувала дискримінацію проти євреїв, антисемітські статті продовжували виходити в російській пресі, а євреїв, які, на думку влади, нелегально мешкали в Києві, продовжували виганяти.

Після вбивства царя Олександра II піднялась нова хвиля економічних, релігійних та соціальних обмежень щодо євреїв. З травня 1882 року євреям заборонено селитись в сільській місцевості, запроваджено відсоткові квоти на навчання єврейських учнів і студентів в освітніх закладах. Від цих обмежень звільнені лише ті євреї, які прийняли православ'я.

Але вбивство Олександра II також підштовхнуло і до нової хвилі антиєврейських погромів, які прокотились українськими землями у 1881-1884 роках. У відповідь на погроми були організовані підрозділи самооборони. Ці погроми пришвидшили і розвиток нових політичних рухів серед євреїв і масштабну еміграцію. У 1882 році одеський лікар Леон Пінскер, який раніше підтримував швидшу інтеграцію євреїв у російське суспільство, опублікував брошуру «Автоемансипація». У ній він закликав євреїв створити власну державу. Леон Пінскер також заснував рух «Ховевей Ціон», що заклав основу для розвитку сіоністського руху. У 1882-1884 році 60 членів харківського гуртка «Білу» переїхали до Палестини і таким чином поклали початок масовому переселенню євреїв до Ерец Ізраель (Ізраїлю) з Російської імперії.

Істотний вплив на долю євреїства Росії та Австро-Угорщини справила Перша світова війна. На початку війни єврейські громади обох країн активно підтримали патріотичні гасла своїх урядів. У Росії на шпальтах єврейської преси з'явилися статті войовничо-патріотичного змісту, в синагогах проводилися богослужіння про дарування перемоги російській зброї: в Одесі в синагозі кантор і хор виконали гімн "Боже, Царя храни!" та "Славься", після чого відбулася маніфестація євреїв вулицями міста. За роки війни близько 400 тис. євреїв були мобілізовані до рос. армії. Чимало з них відзначилися в боях й отримали нагороди (2500 євреїв стали георгієвськими кавалерами). Асимільована й германізована єврейська еліта Габсбургської монархії підтримала австро-угорську владу – почасти тому, що ворогом Австро-Угорщини була "антисемітська Росія", частково й через те, що активна позиція у війні обіцяла єврейській громаді повне й остаточне визнання в "двуєдиній" монархії. Загалом форму австро-угорської армії одягли близько 300 тис. євреїв, за виявлені мужність і звитягу 76 з них отримали вищу нагороду Австро-Угорщини – Золоту медаль за хоробрість, 22 – орден Залізної корони 3-го класу, близько 25 тис. стали в період війни офіцерами, а 25 дослужилися до генеральських зірок.

Однак Перша світова війна не виправдала жодних сподівань євреїв на позитивні зміни, натомість принесла їм чимало горя та страждань. У Росії, особливо після поразок армії на фронті протягом першої половини 1915, стало виразно проглядати посилення антиєврейських настроїв. Євреїв почали звинувачувати в "шпигунстві на користь Німеччини", в "революційному розкладанні армії"; посилилася антисемітська агітація у пресі, водночас друкування повідомлень про героїзм євреїв на фронтах заборонялося цензурою; в самій армії поширювалися відверто антиєврейські накази та розпорядження.

Бойові дії, що їх вели ворогуючі сторони, стали справжнім нещастям для цивільного єврейського населення, яке проживало в прифронтових місцевостях. Численними погромами – знущаннями та вбивствами нас., нищенням синагог – супроводжувався вступ російських військ до Східної Галичини та Буковини. Ще однією сумної реалією війни стало масове біженство та примусове виселення євреїв.

Війна практично зруйнувала традиційний спосіб життя єврейства, посиливши в ньому, з одного боку, асиміляційні процеси, а з іншого – національні рухи.

Ще після російської революції 1905 року єврейські партії в Україні почали активно працювати та співпрацювати із українськими колегами на політичній арені. Пік цієї співпраці припав на період діяльності Центральної Ради. Було проголошено національну автономію для етнічних меншин України, зокрема єврейської. В уряді навіть існувало Міністерство єврейських справ, на чолі якого став Мойсей Зільберфарб. У Раді народних міністрів Української Народної Республіки працювали також такі єврейські діячі, як Соломон Гольдельман, Арнольд Марголін, Моше Рафес та ін.. Їдиш визнавався однією з офіційних мов, банкноти 1918 року (іл. 6) та Універсали (іл. 7) були надруковані і цією мовою також.

Восени 1918 р. при Кам'янець-Подільському університеті було відкрито кафедру єврейської культури. У цей же час була створена Культур-Ліга — єврейська світська благодійна і культурно-просвітницька організація. У містах та містечках України було засновано більш ніж сто відділень організації, де були створені єврейські бібліотеки, початкові школи, дитячі садки на їдиш. Нерідко, ці установи провадили соціальну роботу, а також, являли собою сиротинці та пункти допомоги погромленим. У 1919 році товариство заснувало першу єврейську театральну студію. У період 1918 – 1920 рр. на Україні Культур-Ліга була незалежною інституцією, що монополярно

виконувала роботу у всіх сферах культури на їдиш. Положення змінюється після установлення Радянської влади.

Із постановом СРСР влада нової країни заповзято взялась за перетворення євреїв у продуктивний клас соціалістичного суспільства. Уряд Радянської України підтримував запровадження документообігу мовою їдиш, фінансував видання книжок на їдиш, засновував їдишомовні театри і навіть створив Єврейську історико-археографічну комісію. Радянська влада вживала цілеспрямованих заходів для централізації єврейської театральної справи та встановлення політичного контролю над театральним репертуаром.

До кінця 1920-х рр. кількість синагог у радянській Україні все ще залишалася значною (станом на 1926 – 1034). Традиційно високим був і духовний авторитет рабинів. Активно працював створений на українських теренах у 1922 році Комітет рабинів СРСР (Ваад раббаней ССРСР), засновником і керівником якого був ребе з Любавичів Й.Шнеєрсон. Знаковою подією в житті єврейських релігійних громад стало проведення у 1926 році з'їзду рабинів у Коростені. Учасники зібрання обговорювали питання про порушення свободи совісті в СРСР та необхідність рішучої протидії антирелігійній пропаганді.

1930-ті рр. пройшли під знаком перманентного терору. В роки так званої антирелігійної п'ятирічки більшість синагог в Україні припинила свою діяльність, значна частина рабинів та інших служителів культу були репресовані. Відійшла в минуле практика національного районування, різко скоротилися кількість назв і накладу літератури та періодичних видань мовою їдиш. Єврейські навчальні заклади поступово були перетворені на звичайні, змішаного типу: у 1939 році дві третини єврейських дітей уже навчалися в російських, а третина – в українських школах. Згортання непу, форсована індустріалізація, примусова колективізація сільського господарства та як наслідок цього – Голодомор 1932–1933 в УСРР не обійшли єврейські спільноти: попри відновлення на терені УСРР 1932–1933 діяльності Агро-Джойнту помітна частина містечкового єврейства розділила трагічну долю українських селян.

Друга світова війна принесла людству ще й страшну трагедію — Голокост. Перше масове вбивство — більше 23 000 євреїв — відбулось в серпні 1941 року в Кам'янці-Подільському, а місяцем пізніше вже в Бабиному Яру в Києві (іл. 8. Пам'ятник «Менора») було вбито більше 34 тисяч євреїв за два дні. Бабин Яр став символом Голокосту в Україні. На загал жертвами Голокосту стали майже 1,6 млн євреїв України. Їх вбивали в містах та селах,

де вони проживали, депортовували до польських концентраційних таборів і таборів смерті — Аушвіцу, Белжеця і Треблінки, вони вмирали від виснаження і тяжкої примусової праці, хвороб і голоду.

Однією з активних форм опору євреїв гітлерівському геноциду на території України були повстання в гетто та таборах смерті. Влітку–восени 1942 озброєні виступи євреїв відбулися у гетто в містах Мізоч, Луцьк, Кременець. Самостійні єврейські партизанські загони виникли на Волині восени 1942 року. У складі Червоної армії воювало кілька сотень тисяч євреїв. 157 євреям було присвоєне звання Героя Радянського Союзу (72 з них були уродженцями України).

Неєврейське населення як співпрацювало із окупаційною владою і навіть безпосередньо брало участь у грабунках чи вбивствах євреїв, але були і ті, хто намагались у той чи інший спосіб врятувати своїх єврейських сусідів, друзів чи навіть незнайомих людей, надаючи їм їжу, притулок, попереджаючи про час ліквідації гетто або допомагаючи потрапити до партизанських загонів.

Наслідки Другої світової війни виявилися для євреїв України непоправно тяжкими, особливо в демографічному плані. Культурара *штетлів* — «*їдишкайт*», зникла майже остаточно. Близько 100 тис. євреїв не повернулися додому з евакуації, мова їдиш втратила більшість своїх носіїв.

Після закінчення війни радянська влада всіма силами викреслювала усі згадки про євреїв та їхнє національне походження жертв, натомість використовуючи на пам'ятниках чи у книжках евфемізм «мирні радянські громадяни».

В час так званої «відлиги» у 1966 році київські євреї та українські громадські діячі та письменники, які приєдналися до них, вперше змогли публічно вшанувати пам'ять розстріляних євреїв в Бабиному Яру. Промова Івана Дзюби стала поворотним пунктом в українсько-єврейських відносинах. Пізніше, відбуваючи покарання за сфальсифікованими справами в радянських тюрмах та колоніях, єврейські та українські дисиденти спільно розвивали національні ідеї та підтримували один одного.

Наприкінці 1980-х років почали з'являтися єврейські громадські культурні, освітні та релігійні організації. У 1992 році близько трьохсот таких організацій об'єдналися під парасольковою організацією — Асоціація єврейських організацій та общин (Ваад) України. У тому числі за підтримки, сприяння та наполягання єврейських громад України в незалежній державі розпочалися наукові дослідження історії Голокосту в Україні та вшанування пам'яті жертв на державному рівні. Українці та євреї в Україні та за її межами тісно співпрацюють у культурі, освіті, науці, політиці. Щороку до України приїздять тисячі паломників-хасидів відвідати місця поховання *цадиків*.

В українському суспільстві, а частіше в політиці, досі зустрічаються випадки неприхованого антисемітизму, і щороку повідомляють про паплюження пам'ятників на місцях масових розстрілів євреїв в роки Голокосту або на будівлях єврейських організацій. Разом із тим, в Україні останні 15 років стало розвивається та підтримується в академічній сфері юдаїка — наука про єврейську історію та культуру.

2. Етнокультурна частина

До ХХ століття говорячи про національну єврейську культуру ми найперше маємо на увазі традиційну культуру, засновану на релігії. Єврейська культура розвивалась найбільше у *штетлах*. *Штетл* — слово на їдиш, німецького походження, означає 'містечко'. Ці містечка характеризуються економічним розмаїттям від багатих підприємців до дрібних крамарів, шевців, кравців, водовозів та жебраків. Культурне життя регулювалось єврейським релігійним календарем і традиційними звичаями.

а) Деталі національного костюма:

Чоловічий костюм: чоловіки носили чоботи, довгі панчохи, штани до коліна, сорочки, з подолу яких звисали чотири *цицит* — традиційні китиці по краях, що символізують 613 заповідей, темні камізельки та обов'язково *кіпу* — ярмолку, що теж було однією із заповідей. Заможніші євреї імітували стиль польських землевласників чи української шляхти.

Більш набожні хасиди досі зберегли традицію носіння чорного шовкового кафтану, а за формою, висотою та матеріалом з якого виготовлявся *штраймл* — хасидський чоловічий головний убір, можна визначити до якого хасидського двору належить чоловік. (іл. 9)

Жіночий костюм: єврейська релігійна традиція зобов'язує жінок носити довгі спідниці, блузи із довгим рукавом та оксамитову запаску, а заміжні ще й мали покривати голову покривати пов'язкою. Взимку, як їхні українські сусідки, єврейські жінки носили коротке хутряне пальто — жупан.

б) Особливості архітектури:

Єврейська хата мала подвійне, і то і потрібне значення: як помешкання, як робоче приміщення — продуктова крамниця або комора для галантереї чи сільськогосподарських продуктів, і як молельня. У будинках ремісників їхні крамнички та майстерні виходили на вулицю, а житлові приміщення у двір. Часто такий будинок мав масивні підвіконня, що використовувались як прилавок.

Іншими важливими будовами для євреїв були синагоги. В Україні найдавніші з них це так звані синагоги-фортеці, що беруть початок від XVI століття. Проектувались вони за кошти громади фаховими архітекторами-християнами і зазвичай будувались у вишуканому ренесансному стилі — із подібною до фортеці за квадратною формою, прикрашеною різьбленими з каменю візерунками основною будівлею, товстезними стінами із бійницями

на другому ярусі, напівколоннами з усіх боків. Оскільки єврейські громади тих часів могли дозволити собі лише одну синагогу, ці будівлі використовувались не лише як місце для богослужінь, а й як прихисток у випадку раптової атаки ворогів. Такі синагоги-фортеці збереглися в Шаргороді (іл. 10), Сатанові (іл. 11) і Жовкві.

Наприкінці XIX та на початку XX століття у найбільших осередках українського єврейства в Російській імперії у Києві, Харкові, Одесі та Австро-Угорській імперії в Чернівцях та Ужгороді з'явилися синагоги нового типу. Ці будівлі були незвично великими, часто доволі помпезними, на взірць німецьких і австрійських реформістських темплів із доволі примітивними оздобленням, який називався мавританським стилем. Євреї-реформісти намагались у такий спосіб відмежуватись у культурному плані від занепаłego, з їхньої точки зору, традиційного молитовного дому, вони не бажали асоціюватись із хасидами-ашкеназі — втіленням, на їхню думку, відлюдного і відсталого життя. Розташування цих новітніх, псевдомавританського стилю, синагог у центрі міста та їхній домінуючий вигляд були своєрідним способом євреїв висловити гордість за приналежність до громади і бути частиною сучасних їм російського та австро-угорського суспільств. Будівництво синагог Києва (іл. 12) та Одеси фінансувалось магнатами заможної родини Бродських.

Проте синагоги-фортеці та синагоги у мавританському стилі були певною мірою винятками. Більшість синагог ранньомодерної України були дерев'яними. Вони будувались у штетлах як Гвіздець (іл. 13), Ярмолинці, Китайгород, Миньківці, Порицьк та інші, і нагадували дерев'яні церкви, хоч і не мали, ясна річ, втіленої в архітектурі концепції Трійці та хреста.

Всередині синагоги мали основний молельний зал, напрям молитви відбувався в сторону сходу і на цій же стіні розташовувався *арон кодем* — спеціальна шафа або углублення в стіні, де зберігались сувої Тори. Моління членів громади відбувалось окремо за статевою ознакою: для жінок відводилось або спеціальне молитовне приміщення відокремлене завісою чи тонкою стінкою, або будувалась спеціальна жіноча галерея на другому поверсі. Також до цих синагог прибудовувались менші бічні приміщення, які слугували за окремі навчальні приміщення.

с) Обрядові та культурні традиції: обрядовість та культурні традиції євреїв України тісно пов'язані із юдаїзмом. Однак народні вірування та практики євреїв України також часто поділяли із своїми слов'янськими сусідами, найперше українцями.

Особливо це стосувалось вірувань у потойбічний світ, хоча юдаїзм практично не описує його 'існування'. Євреї вірили, що світ довкола містечок

населений злими духами, як *Ліліт* (двостатевий демон, що викрадає маленьких дітей), *руах* (злий дух), *мазік* (шкідливий демон) та *дибук* (буквально - 'прилиплий'; з'являвся через незахоронених покійників). Аби захиститися від злих духів, євреї виготовляли і купували амулети і талісмани (іл. 14). Деякі мандрівні єврейські знахарі, що виконували роль шаманів, народних цілителів і психологів, спирались як на єврейські, так і слов'янські народні вірування, обслуговуючи євреїв та їхніх неєврейських сусідів, всіх, хто звертався. Так, мандрівний знахар, знавець містичного вчення *кабали*, Гілель, який ходив Поділлям і Волинню в 1730-х роках читав нашіптування українською або польською, або їдишем з івритом, призначав магічні засоби, створені з урахуванням лікувальних властивостей трав.

З-поміж усіх свят та важливих дат і днів релігійного календаря, для євреїв найважливішим залишається *Шабат* — субота, день відпочинку, радості і гармонії. *Шабат* (на їдиш — *шабес*) починається у п'ятницю ввечері із запалюванням і благословінням свічок до заходу сонця; закінчується у суботу ввечері приблизно через годину після заходу, коли на небі можна побачити три зірки і для цього теж існує спеціальний ритуал — над келихом вина, спеціями та свічкою з кількома гнітами читають ритуальні благословення. Щотижня протягом року євреї в синагогах та молельних домах читають один за одним один з 54 розділів Тори.

До інших важливих свят належать:

- *Рош га-шана* — новий рік
- *Йом кіпур* — день спокути
- *Суккот* - 'кущі', в пам'ять про 40 років блукання у пустелі після виходу з єгипетського рабства
- *Сімхат Тора* - 'радість Тори'. У цей день завершують річний цикл читання Тори, і починають його заново.
- *Ханука* — одне з кількох не-біблійних свят, встановлене на честь перемоги Макавеїв (Хасмонеїв) та очищення і переосвячення Другого Храму
- *Пурим* — пов'язане із подіями в Книзі Естер, про переслідування і чудесний порятунок євреїв в перській діаспорі
- *Песах* — у честь визволення євреїв з Єгипту
- *Шавуот* (П'ятидесятниця) — вважається, що у цей день Господь дарував скрижалі завіту

в календарі також є декілька днів, що згадують про трагічні події і тримають піст:

- 17-ий день місяця Таммуза (припадає зазвичай на липень) — у цей згадують про руйнування стін Єрусалиму

- 9-ий день місяця Ава (припадає зазвичай на серпень) — згадуючи про знищення Другого Храму римлянами у 69-70 рр. н.е.

З життєвого циклу важливими подіями є *брїт-міла* — обрізання, що здійснюється на восьмий день після народження хлопчика; *бар-міцва* — церемонія повноліття хлопчика у його 13 день народження (з XIX століття із розвитком ліберальних та реформістських течій юдаїзму виникла також традиція *бар-міцви* — церемонія повноліття дівчинки у 12 років); *хатуна* (на їдиш *хасене*) — весілля, найрадісніша подія, проте під час церемонії також згадують про трагічні події: у розпал святкування наречений розбиває склянку у пам'ять про знищення Храму); *левайят ха-емет* — смерть і похорони, євреї намагаються поховати мертвих до початку наступного дня, похорони супроводжуються сімома днями трауру — *шива*.

d) Прислів'я та приказки євреїв і про євреїв

Чимало з них прийшли з Тори, висловлювань мудреців та рабинів.

Серед євреїв не пропадеш.

Море бездонне, а єврейське горе — безмежне.

Коли співає єврей? Коли він голодний.

Якщо кожен підмете біля свого ганку — вулиця стане чистою.

Бійся козла спереду, коня ззаду, а дурня з усіх сторін.

Борода не робить козла рабином.

Рабі Нахман з Брацлава:

Світ це вузький міст, головне не боятись.

Ти знаходишся там, де твої думки. Отож, попіклуйся про те, аби твої думки знаходилися там, де ти хочеш бути.

з *Піркей Авот* — Повчання батьків:

На трьох основах стоїть світ: на вивченні Тори, на служінні Богу і на добрих справах.

Якщо я не за себе, то хто за мене? Але якщо я тільки за себе, то хто я? І якщо не зараз, то коли?

Хто мудрий? Той, хто вчиться у кожної людини.

3. Статистична інформація

а) Кількість осіб, які визначили себе євреями за Всеукраїнським переписом 2001 року – 103878 осіб.

Згідно з останнім радянським переписом 1989 року в Україні налічувалось 486 тисяч євреїв. Протягом перших двох десятиліть української незалежності ця цифра коливалась в бік зменшення. З одного боку, збільшилась частка осіб, які в радянський час приховували свою єврейську національність, з іншого боку — з 1991 року почалась масова еміграція до Ізраїлю. Високий рівень змішаних шлюбів, в яких діти не вважали себе євреями, також призвів до різкого демографічного спаду серед євреїв України.

б) Іврит та їдиш як іноземні мови вивчають в 37 українських школах із єврейським етнонаціональним компонентом. Щороку для школярів проходить олімпіада з івриту.

Гуртки з вивчення цих мов діють в багатьох містах України, де існують єврейські громади. В академічній сфері іврит та їдиш вивчають в Національному університеті 'Києво-Могилянська академія', Українському католицькому університеті, в Київському лінгвістичному університеті (іврит), в Острозькій академії (арамейську), в Харківському національному педагогічному університеті імені Григорія Сковороди, Таврійському національному університеті імені Володимира Вернадського.

4. Лексичні особливості

Традиційно для повсякденного спілкування євреї України користувались їдишем (*мамелашн* — 'материнська мова'). Давньогебрейська мова, *лошн койдеш* — свята мова, переважала як мова молитов та релігійних текстів. Євреї також були поліглоти: єврейська еліта, яка мала справи із неєврейською владою, єврейські жінки, які торгували на ринку, єврейські ремісники, які мали і неєврейських клієнтів, розмовляли польською, російською, українською. На Галичині та Буковині євреї-комерсанти також розмовляли німецькою чи румунською або угорською.

Проте рідною мовою для більшості євреїв залишався їдиш. Їдиш виник орієнтовно у Х столітті з північнорейнського діалекту середньовісньонімецької мови, але записувався гебрейськими літерами. Євреї переселялись і розселялись Європою і їдиш насичувався лексикою та фразеологією з мов сусідів євреїв. Вживання запозичених слів є особливістю мови їдиш. Часто в мові співіснують слова з близьким значенням, але вони передають різні нюанси і мають різне семантичне навантаження. Гебрейські слова, запозичені з біблійних текстів, вважаються ознакою високого стилю, слова німецького походження позначають нейтральний стиль, а слов'янського — народну або більш побутову манеру спілкування.

Наприклад, у мові їдиш є три відповідники до слова 'питання'. Спираючись на Талмуд, рабин міг би запитати у свого учня: *'Із дос таке а шайле?'* ('Чи це таки питання?'). Емансипований єврей з книжки Шимона Бікермана, дискутуючи про новонароджений фемінізм, згадував *'дер женскер вопрос'* ('жіноче питання'). Їдишомовиний марксист сказав би *'ді націонале фраге'* ('національне питання').

Внаслідок багатостолітніх взаємних контактів між євреями і етнічними українцями, і їдиш, і українська мова також взаємно збагатились на слова та поняття, вислови та просторіччя. Наприклад, про щасливу людину їдишем скажуть *'ін виставе арайнуштельн'* ('хоч на виставці можна показувати'); про скнару - *'балцедоке аф йєдєнс кешене'* ('благодійник з чужої кишені'). Десятки слів в їдин на позначення предметів матеріальної культури мають українське походження:

- *головешке* — від "головешка"
- *годевен* — від "годувати"
- *голоте* — від "голота"
- *качке* — від "качка"
- *тачке* — від "тачка"
- *скринє* — від "скриня"
- *цацке* — від "цяцька"

- *нуднік* — від “нудний”
- *ну?* — “ну?”

Натомість їдиш збагатив українську мову, особливо словник ремісників та злодіїв:

- *халява* — означає “безкоштовно”, “задарма”, походить від гебрейського слова ‘молоко’, але етимологія і історія виникнення слова “*халява*” поки залишається у сфері легенд: зазвичай, стверджується, що в царській Росії (а саме в Одесі) існував звичай, за яким в п'ятницю ввечері дітям в єшивах видавалося безкоштовне молоко, яке вони, природно, називали на івриті «халяв»; або ж посилаються на іншу «здавна існуючу традицію», згідно з якою багаті люди в тій же Одесі і в ту ж п'ятницю жертвували молоко на потреби людей бідних, останні, природно, називали цей звичай простим івритським словом «халяв». Але документальних підтверджень цим традиціям досі немає.

- *гендель* — торгівля, комерція з метою наживи, бариш
- *гвалт* — насильство
- *гешефт* — підприємство, бізнес; інколи у значенні — зиск
- *кагал* — галаслива юрба, зборище
- *талмуд* — на позначення великої і товстої книги
- *шляк би трафив* — побажання вскочити в халепу
- *шлімазл* — невдаха
- *шнобель* — великий ніс
- *ярмолка* — головний убір чоловіків, кіпа
- *кошерно* — згідно правил, чудово
- *ксива* — документ
- *шмон* — обшук
- *хохма* — їдишем означає “жарт, анекдот”, але в гебрейській має значення “мудрість”
- *гаманець* — з їдишу “гаман” - гаманець
- *ганок* — від євр. *ганек* – галерея
- *небога* — від євр. *небех* – бідолаха
- *пасок* — від євр. *пас* – смуга, *пасікл* – смужка, риска, пасок
- *праска* — від євр. *пресл* – праска
- *прасувати* — від євр. *пресн* – прасувати
- *решта* — через німецьку мову *Rest* – залишок
- *шахрай* — шахрай

5. Відображення знакових особистостей, які приймали участь у розбудові України

ВІДОМІ УКРАЇНСЬКІ ЄВРЕЇ

Баал Шем Тов — містик, знахар, засновник хасидського руху

Бруно Шульц — письменник та графік. Народився і був убитий нацистським офіцером в 1942 у місті Дрогобич. Свої твори писав польською мовою. Літературні критики ставлять книжки Бруно Шульца на один рівень з творами Марселя Пруста та Франца Кафки. Вся творчість Бруно Шульца може розглядатись як ремінісценція тих вражень та переживань, які він виніс зі свого дитинства, що пройшло у патріархальній єврейській родині у Дрогобичі — галицькому місті з його певним укладом життя, традиціями і ритуалами. Найвідоміші літературні твори — «Цинамонові крамниці» та «Санаторій під клепсидрою».

Володимир (Зеєв) Жаботинський — єврейський письменник, публіцист, сіоніст, борець за незалежність Ізраїлю. Народився в Одесі. Значну увагу Жаботинський приділяв і українському національному питанню (перш за все у статтях "До питання про націоналізм", "Non multum, sed multa", "Стороннім оком", "Про мови та інше", "Наука з Шевченківського ювілею", "Струве і українське питання"), закликав єврейство рахуватися з вимогами та національними потребами українців. У полеміці з російським економістом та філософом Петром Струве доводив національну окремішність українців. Співпрацював з українськими виданнями "Украинский вестник", "Украинская жизнь". Цитата: *Нам нема за що вибачатися. Ми народ, як усі народи: не маємо жодного домагання бути кращими. Як одну з перших умов рівноправності вимагаємо визнати за нами право мати своїх мерзотників так само, як мають їх і інші народи. Так, є у нас і провокатори, і торговці живим товаром, і втікачі від військового обов'язку, є, і навіть дивно, що їх так мало за нинішніх умов.* ("Вместо апологии" (1911))

Володимир Гройсман — 16-ий Прем'єр-міністр України.

Йосиф Зісельс — український громадський діяч і дисидент єврейського походження, діяч українського єврейського руху, голова Ваад України, виконавчий віце-президент Конгресу національних громад України, голова Генеральної ради Євразійського єврейського конгресу.

Мойсей Фішбейн — визначний український поет та перекладач єврейського походження, лауреат премії імені Василя Стуса, член Українського ПЕН та Національної спілки письменників України. Лицар ордена князя Ярослава Мудрого V ступеня.

Нахман із Брацлава — засновник брацлавського (бресловського) хасидизму. Могила раббі Нахмана стала місцем паломництва послідовників його вчення.

Пауль Целан — єврейський німецькомовний поет і перекладач.

Перец Давидович Маркіш — поет та письменник українського єврейського походження, писав мовою їдиш.

Хаїм-Нахман Бялик — поет, один із засновників новітньої літератури мовою іврит.

Шолом-Алейхем — письменник світової літератури, єврейський письменник, драматург, один з основоположників сучасної художньої літератури мовою їдиш. Також писав свої твори івритом і російською. Життя митця було тісно пов'язане з Україною.

ВІДОМІ УКРАЇНСЬКІ ЄВРЕЇ ЗАКОРДОНОМ

Голда Меїр — народилась в Києві. Ізраїльська державна діячка. Одна з засновників держави Ізраїль, 4-й прем'єр-міністр Ізраїлю з 1969 до 1974 року.

Моше Шарет — народився в Херсоні. ізраїльський державний діяч українського походження, прем'єр-міністр Ізраїлю (1954-1955).

Кацир Ефраїм — народився в Києві. Ізраїльський вчений-біофізик і політик українського походження, четвертий президент Ізраїлю (1973—1978).

Іцхак Бен-Цві — народився в Полтаві. Ізраїльський політичний та державний діяч, президент Ізраїлю (1952–1963).

Натан Щаранський — народився в Сталіно (зараз Донецьк), дисидент, ізраїльський державний та політичний діяч українського походження. Віце-прем'єр-міністр (2001-2003), міністр в кількох урядах Ізраїлю, депутат Кнесету.

Шмуель Йосеф Агнон — народився в Бучачі. Єврейський письменник, виходець з Галичини. Лауреат Нобелівської премії з літератури 1966 року. Перший з івритомовних та їдишомовних письменників володар цієї високої відзнаки.

Ігор Губерман — народився у Харкові, поет та письменник. Автор власної віршованої форми під назвою «гаріки».

Йозеф Рот — народився в Бродах. Австрійський письменник і журналіст українського єврейського походження. Твори писав німецькою, найвідомішими стали романи «Йов. Роман простої людини» (1930) та «Марш Радецького» (1932).

6. Ілюстрації

1. Карло Боссолі, “Караїмське кладовище” (1856) (Альбом. «Пейзажи и достопримечательности Крыма»)

The Karaite Burial-Ground

Караимское кладбище

<https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:%D0%9A%D0%B0%D1%80%D0%BB%D0%BE%D0%91%D0%BE%D1%81%D1%81%D0%BE%D0%BB%D0%B8.%D0%9A%D0%B0%D1%80%D0%B0%D0%B8%D0%BC%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B5%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%B1%D0%B8%D1%89%D0%B5.jpg> (більший розмір і краща якість)

2. Київський лист

<http://cudl.lib.cam.ac.uk/view/MS-TS-00012-00122/1>

3. “Хасид та його дружина”, малюнок Леона Голлендерського (1846)

4. Титульна сторінка першого видання “Євен мецула” (Безодня відчаю) Натана Гановера, 1653 р.

5. Смуга осілості (станом на 1855 рік)

6. Банкноти Центральної ради (1918 рік, реверс)

<https://www.radiosvoboda.org/a/ukrainian-banknotes-1917-1921/28449363.html>

7. Універсал Центральної ради

8. Пам'ятник “Менора”, встановлений в Бабиному Яру в 2000 році.

https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B0%D0%BC%27%D1%8F%D1%82%D0%BD%D0%B8%D0%BA_%C2%AB%D0%9C%D0%B5%D0%BD%D0%BE%D1%80%D0%B0%C2%BB#/media/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:%D0%9F%D0%B0%D0%BC%D1%8F%D1%82%D0%BD%D0%B8%D0%BA_%22%D0%9C%D0%B5%D0%BD%D0%BE%D1%80%D0%B0%22.jpg (більший розмір і краща якість)

9. Чоловічий костюм та головний убір

10. Синагога в Шаргороді

[https://uk.wikipedia.org/wiki/Синагога_\(Шаргород\)#/media/Файл:Vinnytska_Shargorod_Synagoga-1.jpg](https://uk.wikipedia.org/wiki/Синагога_(Шаргород)#/media/Файл:Vinnytska_Shargorod_Synagoga-1.jpg)

11. Синагога в Сатанові

[https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B8%D0%BD%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D0%B3%D0%B0_\(%D0%A1%D0%B0%D1%82%D0%B0%D0%BD%D1%96%D0%B2\)#/media/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:%D0%A1%D0%B0%D1%82%D0%B0%D0%BD%D1%96%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D1%81%D0%B8%D0%BD%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D0%B3%D0%B0_%D0%BF%D0%BE%D1%87%D0%B0%D1%82%D0%BE%D0%BA_20_%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%BB%D1%96%D1%82%D1%82%D1%8F.jpg](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B8%D0%BD%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D0%B3%D0%B0_(%D0%A1%D0%B0%D1%82%D0%B0%D0%BD%D1%96%D0%B2)#/media/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:%D0%A1%D0%B0%D1%82%D0%B0%D0%BD%D1%96%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D1%81%D0%B8%D0%BD%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D0%B3%D0%B0_%D0%BF%D0%BE%D1%87%D0%B0%D1%82%D0%BE%D0%BA_20_%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%BB%D1%96%D1%82%D1%82%D1%8F.jpg)
(початок XX століття)

[https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B8%D0%BD%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D0%B3%D0%B0_\(%D0%A1%D0%B0%D1%82%D0%B0%D0%BD%D1%96%D0%B2\)#/media/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:Renovated Synagogue in Sataniv \(8\).JPG](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B8%D0%BD%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D0%B3%D0%B0_(%D0%A1%D0%B0%D1%82%D0%B0%D0%BD%D1%96%D0%B2)#/media/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:Renovated_Synagogue_in_Sataniv_(8).JPG) (відновлена синагога, 2015 рік)

12. Синагога Бродського в Києві

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/f/f3/%D0%A1%D0%B8%D0%BD%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D0%B3%D0%B0_%D0%91%D1%

80%D0%BE%D0%B4%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BE %D0%B2%D1%83%D0%BB. %D0%A8%D0%BE%D1%82%D0%B0 %D0%A0%D1%83%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%B2%D0%B5%D0%BB%D0%B8%2C 13 %D0%B2 %D0%9A%D0%B8%D0%B5%D0%B2%D0%B5.jpg
(1901 рік)

13. Синагога в Гвіздці (фото 1940 рік) Івано-Франківської області

Реконструйоване склепіння і біма в Музеї історії польських євреїв

14. Амулет для захисту жінки та її новонародженого сина з призиванням Адама та Єви, Ліліт та кількох ангелів; Поділля чи Україна, кінець XIX - початок XX ст. (зараз зберігається в Російському етнографічному музеї, Санкт-Петербург, Росія)

